

EESTI RETROSPEKTIIVNE RAHVUSBIBLIOGRAAFIA. II OSA
ESTNISCHE RETROSPEKTIVE NATIONALBIBLIOGRAPHIE. TEIL II
ESTONIAN RETROSPECTIVE NATIONAL BIBLIOGRAPHY. PART II

Universität Tallinn

Akademische Bibliothek der Universität Tallinn

FREMDSPRACHIGE BÜCHER ESTLANDS UND ESTONICA 1494–1830

CHRONOLOGISCHES VERZEICHNIS

Band I (1494–1710)

Zusammengestellt von
Helje-Laine Kannik, Kertu Maasik,
Tiiu Reimo, Aira Võsa

Bibliographie redigiert von
Tiiu Reimo und Aira Võsa

Tallinna Ülikool
Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu

**EESTI VÕÕRKEELNE
RAAMAT JA ESTONICA
1494–1830**

KRONOLOOGILINE NIMESTIK

I köide (1494–1710)

Koostanud Helje-Laine Kannik,
Kertu Maasik, Tiiu Reimo, Aira Võsa

Bibliograafia toimetanud
Tiiu Reimo ja Aira Võsa

TLÜ Kirjastus
Tallinn 2025

ACTA Universitatis Tallinnensis

Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora

Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830 | Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830

Sarja kolleegium | Kollegium der Schriftenreihe: Cornelius Hasselblatt (Eesti Teaduste Akadeemia välisliige, Tartu Ülikool audoktor), Jüri Kivimäe (Toronto Ülikool), Raili Marling (Tartu Ülikool), Daniele Monticelli (Tallinna Ülikool), Ulrike Plath (Tallinna Ülikool), Rein Raud (Tallinna Ülikool), Marek Tamm (Tallinna Ülikool), Peeter Torop (Tartu Ülikool), Anna Verschik (Tallinna Ülikool)

Toimetuskolleegium | Redaktionskollegium: Tiina Aasmann, Katre Kaju, Kairit Kaur,
Larissa Petina, Tiiu Reimo, Aija Sakova

Eesõna ja sissejuhatuse tõlge | Übersetzung des Vorworts und der Einleitung: Kairit Kaur

Toimetanud | Redigiert von: Denise von Weymarn-Goldschmidt, Johanna von Weymarn,
Cornelius Hasselblatt

Lühendite, märkuste ja teemaregistri tõlge | Übersetzung der Abkürzungen, Bemerkungen
und des systematischen Registers: Helje-Laine Kannik

Toimetaja (kreeka keel) | Redaktion (Griechisch): Janika Päll

Digikoopiad | Digikopien der Illustrationen: Rene Haljasmäe

IT-lahendused ja tugi | EDV-Design und -Unterstützung: Urmas Sinisalu, Raino Orav

Kujundus ja küljendus | Layout: Sirje Ratso

Kaanel autorite portreed | Auf dem Buchdeckel Bildnisse von Ludwig Dunte, Sophie Albrecht,
Adam Olearius, August Wilhelm Hupel, Johannes Gezelius, Philipp Crusius, Paul Fleming

Bibliograafia koostamist on toetanud | Die Zusammenstellung der Bibliographie ist gefördert worden von:
Haridus- ja Teadusministeerium, Tallinna Ülikool, Eesti Kultuurkapital, Rahvuskultuuri Fond

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, 2025

Autoriõigus: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2025

ISSN 2228-026X

ISBN 978-9985-58-973-1 (kogu teos)

ISBN 978-9985-58-974-8

TLÜ Kirjastus

Narva mnt 25

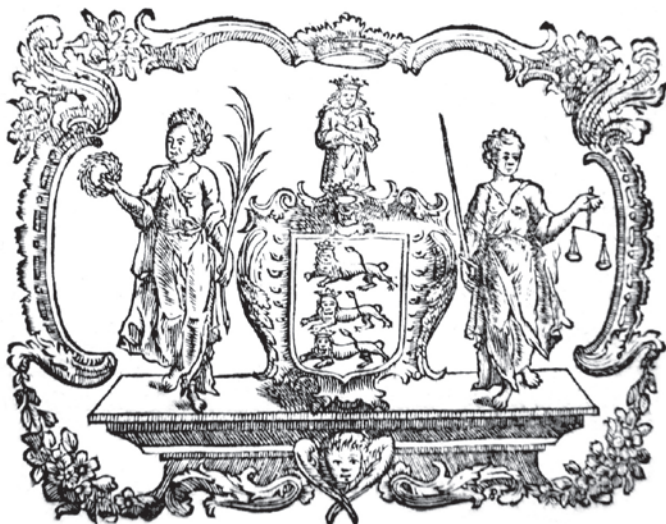
10120 Tallinn

www.tlupress.com

Trükk: Printon

In memoriam

Endel Annus (1915–2011)

Eines Wohl-Edlen und Hochweisen Rahts der
Kayserlichen Stadt Reval von neuen übersehene
und erneuerte Ordnungen nebst der Taxa.
[Reval] : gedruckt mit Lindforsschen Schriften,
[1775]. → Nr. 4441a

SISUKORD | INHALT

Eessõna	9
Sissejuhatus	11

Vorwort	16
Einleitung	19

Märksõnad ja lühendid Schlagwörter und Abkürzungen	25
--	----

Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830: Kronoloogiline nimestik.	
I köide: 1494–1710 Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830:	
Chronologisches Verzeichnis. Band I: 1494–1710. Nr. 1–3588	27

Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830: Kronoloogiline nimestik.	
II köide: 1711–1830 Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830:	
Chronologisches Verzeichnis. Band II: 1711–1830. Nr. 3590–8273	

Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830. III köide: Registrid	
Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830.	
Band III: Register	

Nimestik „Eesti võõrkeelne raamat ja Estonica 1494–1830“ on osa Eesti retrospektiivsest rahvusbibliograafiast. Selles on kirjeldatud Eestis ilmunud, Eestiga seotud ja Eesti ala käsitlevad kõige vanemad võõrkeelsed (välja arvatud venekeelsed) trükised.

Üld- ja temaatiliste bibliograafiate koostamise traditsioon sai alguse peagi pärast trükikunsti laiemat levikut Euroopas. Ka Eesti maad ja rahvast käsitlevate ja siinsete autorite teoste kohta andmete kogumist alustati tasahilju juba sajandeid tagasi. Esimese nii isikuid kui ka nende teoseid hõlmava nimestiku näiteks on Tartus Jaani koguduse õpetaja Daniel Eberhardi koostatud ja 1698. aastal seal trükivalgust näinud „Dorpatum in Livonia literatum“. Kaasajalgi on ajalooallikatena hinnatud ja kasutatavad Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky biobibliograafiline leksikon „Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon“ (1827–1832, täiendusköited 1859–1861) ning Eduard Winkelmanni Liivimaa ajaloo bibliograafia „Bibliotheca Livoniae historica“ (1878). Eesti Vabariigi esimestel aastatel hakati trükitoodangu aastanimestike koostamise kõrval suuremat tähelepanu pöörama eestikeelsete trükiste retrospektiivsele registreerimisele. Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu juhataja Richard Antiku (1901–1998) kavandatud eestikeelse raamatu retrospektiivse bibliograafia koostamise plaan takerdus aga II maailmasõja ja iseseisvuse kaotamise taha. Käsikiri aastatel 1632 kuni 1917 ilmunud eestikeelsete raamatute kohta küll trükki ei jõudnud, kuid jäi mitmekümneks aastaks sellel perioodil eesti keeles ilmunud raamatute kõige täielikumaks loendiks. Uuesti ja edukalt kutsus retrospektiivse rahvusbibliograafia programmi 1978. aastal ellu raamatuteadlane ja bibliograaf Endel Annus (1915–2011), kes seisis selle eesotsas juhendaja ja peatoimetajana kuni 2000. aastani. Tema kava nägi ette viiest osast koosneva mahuka väljaande, mis eestikeelse raamatu ja ajakirjanduse kõrval hõlmaks ka võõrkeelseid siin ilmunud, Eestiga seotud ja Eestit käsitlevaid väljaandeid. Retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamise keskuseks sai tollane Eesti Teaduste

Akadeemia Raamatukogu (nüüd Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu, edaspidi TLÜ AR). Esimesena sai tema mahukast programmist kaante vahele võõrkeelse ajakirjanduse bibliograafia (1993), mis hõlmas aastatel 1675–1940 ilmunud võõrkeelseid ajalehti ja ajakirju. Eesti keele ja kultuuri jäädvustamiseks kõige olulisem, eestikeelse raamatu bibliograafia aastate 1525–1917 kohta, valmis viies köites 2000. aastaks, kahe aasta pärast lisandus sellele eestikeelse ajakirjanduse bibliograafia aastatest 1766–1940.

Rahvusraamatukogu bibliograafid keskendusid aastatel 1918–1944 ilmunud trükitoodangule. Kaante vahele said nimestikud „Eesti kaardid 1918–1944“ (koostaja Eve Tang; 1996), „Eesti raamat 1941–1944“ (koostaja Jana Tomingas; 1997), „Eesti noodid 1918–1944“ (peatoimetaja Valve Jürisson; 2001–2003) ja „Eesti perioodika 1941–1944“ (koostaja Külli Kaunissaar; 2009). Tolleaegse Eesti Vabariigi raamatutoodangu võtab kokku nimestik „Eestikeelne raamat 1918–1940“ (toimetajad Anne Ainz ja Leili Tenno; 2013–2014).

Teise maailmasõja järel pagulaste ja välis-Eesti diasporaades üllitatud väljaannete kohta kogus andmeid TLÜ AR väliseesti kirjanduse keskuse kauaaegne juhataja Anne Valmas (1941–2017, raamatukogu direktor aastatel 1998–2003), kelle tänuväärse tööna ilmus 2017. aastal nimestik „Eesti raamat välismaal 1944–2010“. See bibliograafia registreerib eesti ja teistes keeltes ilmunud trükised, mille autoriks, koostajaks, toimetajaks või tõlkijaks on sõja ja nõukogude okupatsiooni jalust põgenenud eestlased ja nende järeltulijad või eesti kirjastused ja organisatsioonid välismaal. Nimetatud mahukate väljaannetega viidi lõpule eestikeelse raamatu tagasiulatuv registreerimine. Aeg-ajalt täienevad eestikeelsed nimestikud küll uute, seni teadmata või leidmata jäänud trükiste andmetega, kuid eestikeelsete väljaannete põhikorpust on nüüdseks talletatud.

Endel Annuse kavandatud retrospektiivse rahvusbibliograafia programmist on seni täitmata Eesti võõrkeelse raamatu osa, mis võtaks kokku teistes keeltes ilmunud väljaanded.

Käesolev nimestik hõlmab võõrkeelse raamatu kogubibliograafiast siiski vaid kõige varasema, nn käsitrüki perioodi, kus raamatu kunstipärasel valmimisel oli suur tähtsus trükkali teadmistel, oskustel ja kunstimeelel. Sama perioodi venekeelse raamatu andmed jäid käesolevast bibliograafiast kahjuks välja, sest kirjed olid koostatud erinevate põhimõtete järgi ning nende kokkusobitamine ei õnnestunud; seni kogutud andmed kuni aastani 1940 siin ilmunud venekeelsete trükiste kohta on kättesaadavad Eesti rahvusbibliograafia andmebaasis ja elektronkataloogis ESTER.

Võõrkeelsete raamatute ja pisirükiste kohta on kogutud andmeid nii erinevatest bibliograafiatest, teatmeteostest ja uurimustest kui ka Eesti, Läti, Venemaa, Leedu, Soome, Rootsi, Taani ja Saksamaa raamatukogude, arhiivide ja muuseumide rikkalike kogudega tutvudes. Tööga alustati paralleelselt eestikeelsete nimestike koostamisega. Trükiste otsingul ja ülestähendamisel on eri aegadel ametis olnud Endel Annus, Anne Laur, Helje-Laine Kannik, Ljubov Janubekova, Merle Raid, Enel Vaht ja Lauri Frei. Varem sedelkartoteekidesse valdavalt käsitsi üles kirjutatud andmed said avalikkusele kasutatavaks siiski alles sajandivahetusel tänu elektronkataloogi ESTER kasutuselevõtuga. Viimasel aastakümnel on andmete kogumist oluliselt hõlbustanud järjest hoogustuv vanade kogude rekataloogimine, mäluasutuste elektroonilised veebikataloogid, rahvusvahelised andmebaasid, koondkataloogid ja digikogud. Võõrkeelse raamatu bibliograafia valmimise uus etapp sai alguse 2014. aasta sügisel TLÜ AR baltikaosakonna juhataja Aija Sakova eestvedamisel, kes retrospektiivse rahvusbibliograafia kui kultuuri-mälu allikabaasi tähtsuse uuesti avalikkuse ette tõi. Haridus- ja teadusministeeriumi programmi “Eesti keel ja kultuurimälu” ning Tallinna Ülikooli toetusel on aastatel 2015–2021 olemasolevate andmete täpsustamise, täiendamise ja uute leidude kirjeldamisega ametis olnud TLÜ AR retrospektiivse rahvusbibliograafia keskuse spetsialistid Helje-Laine Kannik, Kertu Maasik, Tiiu Reimo ja Aira Vösa. Kreekakeelsed kirjed aitas toimetada prof. Janika Päll, ladinakeelsete kirjete puhul oli toimetajaks ja nõustajaks Katre Kaju. Tolleaegse raamatukujunduse digikoopiadena jäädvustamisel oli abiks restauraator ja säilitusspetsialist Rene

Haljasmäe, maailma eri digikogudes leiduvate teoste kättesaadavaks tegemisel Lauri Frei, Hendrik Saadi ja Aurika Kruus.

Bibliograafia valmimisele on kaasa aidanud kõik Eesti suuremad mäluasutused. Koostajate siiras tänu kuulub Sirje Lusmäele ja Ruth Hiiele Eesti Rahvusraamatukogust, Ene-Lille Jaansonile (1934–2013), Mare Rannale, Malle Ermelile, Kadri Tammurile, Ave Teesalule ja Ülle Mölderile Tartu Ülikooli Raamatukogust, Ave Pillile ja Ülvi Kalpusele Kirjandusmuuseumi Arhiiv-raamatukogust, Tiina Valgmale ja Jelena Vammusele Rahvusarhiivi Raamatukogust, Lea Kõivule, Triin Kröönströmile ja Ene Kütile Tallinna Linnaarhiivist, Sirje Annistile (1936–2011) ja Ene Hiiole Eesti Ajaloomuuseumist. Tänuväärset abi on pakkunud eri valdkondade teadlased, kes oma uurimistööde käigus on avastanud seni teadmata trükiseid, täpsustanud meie mäluasutustes puuduvate teoste ja siin elanud /tegutsenud autorite andmeid ning juhtinud vajadusel tähelepanu möödalaskmistele. Suur tänu kaasa aitamast Jürgen Beyerile, Katre Kajule, Tiina Kalale, Kairit Kaurile, Kaspar Kolgile, Martin Klöckerile, Ulrike Plathile, Janika Pällile, Aivar Põldveele, Kristiina Rossile, Heldur Sanderile, Arvo Teringule ja Kristi Viidingule.

See, et raamatud riigipiire ei tunne, on üldteada. Sajandite jooksul on siinset trükitoodangut jätkunud maailma eri paigusse, mistõttu oleme vajadusel pöördunud ka mäluasutuste poole väljaspool Eestit. Sügav kummardus Esko Häklile, kes on retrospektiivse rahvusbibliograafia koostamist algusest peale toetanud, tänutundega meenutame Aleksander Loiti (1925–2021), Vello Helki (1923–2014), ja perekond Raagi, kes aitasid kaasa tööreiside teoks saamisele Rootsi ja Taani raamatukogudesse. Täname kolleege Läti, Venemaa, Soome, Rootsi, Taani ja Saksamaa raamatukogude haruldaste raamatute osakondadest, kes aitasid kaasa trükiste leidmisel ja andmete täpsustamisel.

Bibliograafi töö on teatud mõttes lõputu, sest seni teadmata, huvitavaid ja Eestiga seotud trükiseid tuleb mäluasutuste vanadest kogudest tasapisi aina rohkem esile. Kindlasti täieneb käesolev bibliograafia aja jooksul uute leidudega ning olemasolevad andmed täiendustega.

Koostajad

SISSEJUHATUS

Käesolev nimestik esindab rahvusbibliograafiat selle laias tähenduses. Siin on kirjeldatud Eesti territooriumil ilmunud, Eestis elanud ja tegutsenud autorite kirjatööd ning Eesti kohta avaldatud võõrkeelsed raamatud, brošüürid, albumid, kalendrid, almanahhid, kogumikud, lehttrükised, laulikud ja atlased, mis on ilmunud kuni aastani 1830. Enamik nimestikus kajastatud väljaannetest on leitavad ka Eesti rahvusbibliograafia andmebaasis.

Nimestiku **ajaline piir** – aasta 1830 – on kokkuleppeline, valitud Euroopa Teadusraamatukogude Konsortsiumi trükitud raamatupärandi andmebaasi (*Heritage of the Printed Book*) järgi, mis tähistab käsitrükiperioodi lõppu enamikes Euroopa riikides. Eestis kestis käsitrükiperiood küll veel enam kui kümmekond aastat, kuid kirjastamise ning trükinduse taseme ja arengu võrdlemiseks on meiegi trükitoodangu puhul otstarbekas naabritega ühist ajaperioodi järgida.

Registreeritud on **võõrkeelsed** (välja arvatud venekeelsed) ja paralleeltekstiga trükised, milles esikohal on võõrkeel. Võõrkeelse tiitellehega (ka eessõna ja peatükipealkirjadega) trükised, milles põhikeeleks on eesti keel ja mis on juba kirjeldatud eestikeelsete raamatute bibliograafias, selles nimestikus ei kajastu. Uuesti on kirjas vaid saksa ja ladina keele põhised eesti keele grammatikad, koos viitega eestikeelse raamatu nimestikule, kust leiab nende põhjaliku kirjelduse. Riiklike valitsusasutuste (kubermangu kantselei, kubeneri, kindralkubeneri, asehalduri jt), isevalitsejate (Rootsi kuningad, Vene keisrid ja keisrinnad) ning linnade magistraatide poolt välja antud publikaatidest ja plakatitest on nimestikus ainult osa, sest käsitletud perioodil ilmunud kõigi väljaannete kirjeldamiseks puudusid võimalused. Ka nõuab selle materjali eripära teistsugust lähenemist kui raamatute bibliografeerimine.

Trükiste valikul on arvesse võetud, et tänapäevane Eesti ala oli Liivimaa sõja eelsel perioodil tuntud kui Liivimaa või Vana-Liivimaa (*Livonia*, *Livland*, *Liefland*, *Alt-Livland*), Rootsi ja Vene

võimu all aga jagatud kahe kubermangu – Eestimaa ja Liivimaa – vahel. Seetõttu hõlmab bibliograafia ka mitmeid Liivimaal, eeskätt Riias ilmunud trükiseid. Registreeritud on kõik praeguse Eesti territooriumil (Eestimaa ja Liivimaa põhjaosa) ilmunud võõrkeelsed trükised. Praeguse Läti territooriumil ilmunud trükistest on nimestikku võetud need, mis käsitlevad Liivimaad või Liivimaa kubermangu tervikuna (seadused, määrused) või Eesti territooriumil asuvaid linna, asutusi (ülikool, koolid, seltsid, kogudused) ning siin elanud ja tegutsenud isikuid. Valikuliselt on registreeritud Läti territooriumil ilmunud trükised, mille puhul on oletatav või teada nende laialdane kasutatavus (põllumajanduslikud käsiraamatud, õpikud Liivimaa koolidele, vaimulik harduskirjandus, kalendrid). Võimaluste piires on registreeritud ka need trükised, mis käsitlevad Eesti territooriumil toimunud sündmusi (Liivimaa sõda, Põhjasõda), kuid mille puhul polnud võimalik välja selgitada ei autorit ega ilmumiskohta.

Eesti võõrkeelse raamatu bibliograafia koostamise kõige keerulisemaks küsimuseks oli **autorite valik**: kes on Eesti 'oma' võõramaalasest elanik ja kes 'võõras' ning mil moel oma ja võõras kirjasõnas segunesid. Käsitletava ajajärgu kirjameeste puhul ei saa lähtuda ei ainult Eesti territooriumil ilmunust ega ka siin tegutsenud isikute kõigi teoste arvesse võtmisest. Silmas tuleb pidada, et tolleaegse Liivimaa Eesti ala elanikel oli tihtipeale hoopis mugavam üllitada oma teosed Riias (nii tegi Põltsamaal näit. August Wilhelm Hupel), Stockholmis või Saksa linnades, oli siis tegemist parema ühenduse või isiklike suhete põhjal sõlmunud koostööga. Teisalt võimaldasid varasemate sajandite haritlaste *lingua franca* – ladina keel – ning üldlevinud ja Balti provintssides ametlikuks asjaajamiskeeleks olnud saksa keel, autoreil vabalt liikuda ühest paigast ja ametikohalt teise, olgu siis Tallinnast või Tartust Riiga või Stockholmi, Vene tsaaririigis edasi suunduda peamiselt Peterburi, aga ka mujale Venemaa avarustesse.

Retrospektiivse rahvusbibliograafia toimetuskolleegiumi arutluste tulemusena otsustati raamistada autorite ja nende teoste valik järgmiselt:

- Kirjeldatud on Eestis sündinud-kasvanud-tegutsenud ja surnud autorite kõik teosed ja nende kordustrukid, mis on ilmunud kuni aastani 1830. Autorid võivad olla mujal (enamasti Saksa ülikoolides) õppinud ja ka oma teoseid väljaspool Eesti ala publitseerinud.
- Eestisse sisse rännanud, siin tegutsenud ja surnud isikute puhul on kõik teosed registreeritud juhul, kui enne Eestisse asumist on autorilt teada vaid õpingute aegseid disputatsioone või dissertatsioone. Nende isikute puhul, kes enne Eestisse asumist olid avaldanud ilukirjanduslikku loomingut või ametialaseid teoseid, kirjeldati nende poolt avaldatud teosed alates nende Eestisse asumise ajast.
- Valikuliselt on registreeritud Eestis sündinud ja kasvanud, siin mõnda aega tegutsenud ja mujale siirdunud isikute teosed, nende tõlked ja kordustrukid, mis on ilmunud kuni aastani 1830 lähtuvalt isiku olulisusest Eesti kultuuriloos.
- Eestis mõnda aega elanud ja töötanud isikute Eestiga seotud perioodil ilmunud või siin kirjutatud teosed on registreeritud kõik, sõltumata ilmumiskohast.

Olulisemate autorite eluloolised andmed, mis näitavad autori sidet Eestiga ja selle ajalist ulatust, on lisatud nimeregistris.

NIMESTIKU ÜLESEHITUS

Nimestik on kronoloogilise ülesehitusega, ühe aasta piires on kirjed järjestatud autorite ja autorita teoste pealkirjade tähestikulises järjestuses saksa tähestiku järgi. Juhul kui trükises on toodud trükkali nimi ilma ilmumisaastata ja seda ei õnnestunud muude allikate põhjal tuvastada, määrati ilmumisaeg trükkali tegevusaastate vahemikku ning paigutati nimestikus trükkali tegevuse lõpuaasta järel. Trükised, mille ilmumisaeg oli määratav kümnendi piires, asuvad nimestikus vastava kümnendi lõpus.

BIBLIOGRAAFILINE KIRJELDAMINE

Trükiste kirjeldamisel on lähtutud rahvusvaheliste kirjereeglite (ISBD konsolideeritud väljaanne) vanatrükiste kirjeldamise nõuetest, kuid on tehtud ka erandeid. Eesti ja Euroopa mäluasutustes puuduvate trükiste kirjed, mis on koostatud arhiiviallikate või bibliograafiate põhjal, on eristatud asteriskiga (*) kirje numbriga ees.

Kirje elemendid on esitatud järgmiselt:

- Kirje pealdis (autorikirje puhul).
- Pealkiri (sisaldab ka pealkirja täiendandmeid, vastutusandmeid ja trükikordusandmeid). Ilmumisandmed (ilmumiskoht, trükkal või kirjastaja, ilmumisaasta). – Arvandmed (lehtede või lehekülgede arv ja illustratsioonid ; formaat ja/või kõrgus sentimeetrites).
- Väitekirja märkus
- Gratulatsioonid
- Sisu avamine (albumid, almanahhid, kogumikud, luulevihikud, kalendriliisid)
- Märkused kirje elementide kohta
- Viited bibliograafiatele ja andmebaasidele, kus trükis on registreeritud
- Kirjandus trükise kohta
- Leidumusandmed

Kirjed on nimestikus läbivalt tähistatud araabia numbritega. Pärast põhinimestiku valmimist lisatud kirjed on alfabeetilises järjestuses ja tähistatud tähtedega (a, b, c, d, e). Toimetamise käigus on nimestikust eemaldatud 61 kirjet (numbrid 835, 837, 869, 998, 1835, 2067, 2663, 2197, 2361, 3012, 3282, 3293, 3457, 3494, 3564, 3565, 3589, 4075, 4170, 4179, 4284, 4471, 4486, 4487, 4548, 4691, 4841, 4852, 4874, 4977, 5133, 5308, 5330, 5350, 5484, 5591, 5656, 5781, 6049, 6056, 6161, 6181, 6224, 6465, 6538, 6604, 6835, 6929, 7077, 7095, 7428, 7604, 7688, 7762, 7763, 7864, 7940, 7958, 7974, 7976, 7977).

Autorikirjes on kirje pealdises märgitud üks kuni kolm autorit koos eludaatumitega. Dissertatsioonide ja disputatsioonide kirjetes on vastupidiselt reeglitele esimesele kohale tõstetud väitleja (*respondens*) ja teisele kohale eesistuja (*praeses*) nimi. Selline lähenemisviis aitas esile tõsta eestimaalastest õppurid Euroopa ülikoolides. Sama

vormi järgiti ka *Academia Gustaviana* ja *Academia Gustavo-Carolina* disputatsioonide puhul, kuigi kultuurilooliselt on tähtsamal kohal Eestis pikemat aega tegutsenud õppejõud selmet aasta või paar Tartus ja Pärnus tudeerinud üliõpilased.

Isikutrükiste puhul (peamiselt juhuluuleväljaanded) on kahe ja kolme autoriga teoste puhul lähtutud tiitellehel esitatust: kui autoreid nimetatud ei ole, on trükis kirjeldatud pealkirja järgi ning autorid välja toodud sisu kirjelduses.

Autori nimevorm on valitud lähtuvalt sellest, milline nimekuju on levinud teadus- ja teatme- kirjanduses. Kirjes esitatakse võimalikult kõik autori eesnimed, sest enamikel juhtudel puudus võimalus enim kasutatud eesnime väljaselgitamiseks.

Academia Gustaviana ja *Academia Gustavo-Carolina* trükiste puhul, kus trükised on valdavalt ladinakeelsed, nende autorid latiniseeritud nimekujuga ja õpingute lõpetamise järel enamasti seost Eestiga ei oma, eelistati trükises esinevat latiniseeritud nimekuju rahvuskeelsele vormile. Läti ja Poola päritolu autorite puhul eelistati saksa- või ladinakeelset nimevormi, mis siin ilmunud trükistes kasutusel oli.

Kui trükise autor on hiljem tõstetud aadliseisusesse ja ta on aadeldamisel saanud teise nime (põhiliselt rootsiaegne aadel), tehti nimevormi valik lähtuvalt trükistes sagedamini esinenud nimekujust. Märkus aadeldatud nime või enne aadeldamist olnud nimevormi kohta on eluloolistes andmetes, kus on lisatud ka teised võimalikud nimekujud.

Pealkiri on esitatud trükises esinevas kirjaviisis. Ladinakeelsetes pealkirjades on järgitud u ja v kasutamist ja võimaluse piires diakriitilisi märke. Suur- ja väiketähed on antud ladina keele tavapärasest esitust järgides väiketähtedes. Teistes võõrkeeltes on järgitud tiitellehel esitatud suurtähe kasutust ja sõnade kirjaviisi. Saksa pikk ß esineb kirjetes, mida on kirjeldatud *de visu*, kataloogidest ja muudest väljaannetest üle võetud kirjete puhul on järgitud seal esinevat kirjaviisi.

Läbivalt kreekakeelsed trükised paiknevad tehnilistel põhjustel autori selle aasta tööde lõpus, autorita teosed tähestiku lõpus. Dissertatsioonid ja disputatsioonid, mis algavad kreeka-, heebrea- või muukeelse sõna või lühendiga, mis ei väljenda trükise sisu, on nimestikus antud põhipealkirjaga.

Pealkirja ees oleva teksti või lühendi kohta on tehtud märkus.

Juhul, kui teose ilmumise kohta on tõendatud andmed (trükikoja toodangu aruanded vms), kuid trükise pealkirja ei õnnestunud välja selgitada, on trükis kirjeldatud andmeallikas esitatud kujul. Märkustes on esitatud allika andmed, mille põhjal kirje on koostatud.

Ilmumisandmed on esitatud kirjes esineval kujul. Koostajate poolt lisatud andmed on toodud nurksulgudes. Kui trükises ilmumisaasta puudub, aga tiitellehel on sündmuse toimumisaeg või on ilmumisaeg kindlaks tehtud teiste allikate põhjal, on ilmumisaasta antud nurksulgudes.

Kui ilmumisaasta puudub, kuid trükises on toodud trükkali nimi, on ilmumisperiood määratud trükkali tegevusaja järgi. Kui ilmumisaega polnud võimalik täpsemalt kindlaks teha, määrati ligikaudne ilmumisaasta või ilmumisaasta vahemik teose sisu, tüpograafilise kujunduse või muude tunnuste põhjal. Ilmumisaasta määramise kohta on lisatud selgitus märkustes.

Arvandmed on esitatud sellisel kujul ja järgnevuses nagu need on trükises. Juhul kui trükises tervikuna puudub lehekülgede nümeratsioon, on nurksulgudes märgitud lehtede arv ning trükiste identifitseerimise hõlbustamiseks võimaluse korral märkustes lisatud signatuuri-tähised.

Märkused kirje elementide kohta sisaldavad täpsustavaid ja selgitavaid andmeid autori, pealkirja ja ilmumisandmete kohta.

Väitekirja märkuses on toodud lihtsustatud kujul ülikooli nimi ning kaitsmisaasta. Ülikooli täielik nimekuju on esitatud asutuste ja organisatsioonide registris. Akadeemilise publikatsiooni laadi märgivad vastavalt tiitellehel esitatule mõisted *dissertatsioon* ja *disputatsioon*. Nimetused nagu *diquisitio*, *exercitatio*, *specimen* jmt on antud mõistega *dissertatsioon*.

Gratulatsioonides on esitatud autor trükises esineva nimekujuga ning sulgudes märgitud gratulatsiooni keel ja vorm (tekst, luuletus).

Albumite, almanahhide, kogumike ja kalendrilisade sisu on avatud autori ja pealkirja tasemel. Kalendrilisades ei märgita igal aastal korduvaid tähtpäevi ja laadateateid. Luulevihikud on avatud autori nime ja luuletuse (või teksti) keele tasandil.

Seda kirje elementi on vajadusel kasutatud ka trükise sisu lühidaks selgitamiseks.

Viited bibliograafiatele ja andmebaasidele, kus trükised on registreeritud, esitatakse bibliograafia või andmebaasi lühendi ja numbriga. Allikate täielikud andmed leiab kirjanduse nimestikus.

Kirjandus trükise kohta on esitatud valikuliselt autori nime või uurimuse pealkirja lühendi ja trükist käsitlevate lehekülgedega. Täielikud andmed uurimuste kohta leiab kasutatud kirjanduse nimestikust.

Leidumusandmed annavad valikulise ülevaate riikidest ja mäluasutustest, kus nimestikus kirjelatud trükised hoiul on. Väga paljud käsitletava perioodi trükised on haruldased ja mitte kõik neist pole Eesti mäluasutustes kättesaadavad. Paljud trükised on ajaloo käigus pealtnäha juhuslikult sattunud asutustesse, kust ei oska neid esmapilgul otsidagi. Mäluasutuste nimed on antud lühenditega, võimalusel on lisatud kohaviit. Eesti mäluasutustes leiduvad trükised on võimalikult kõik märgitud (kui ühe kohaviida all on trükisest mitu eksemplari, on esitatud siiski üks kohaviit), väljaspool Eestit leiduvad trükised on esitatud valikuliselt (eriti 19. sajandil ilmunud, mida leidub väga paljudes kogudes) ning enamasti toodud üks kohaviit, kuigi kogus võib leiduda rohkem eksemplare. Mõnikord on leidumusandmed lisatud varasemate bibliograafiate järgi, milles on vaid raamatukogude siiglid, ja need on lisatud ilma kohaviidata. Leidumusandmete lõppu on lisatud andmed digitaalse koopia olemasolu ja kättesaadavuse kohta. Mäluasutuste originaalnimetused on esitatud eraldi loendina.

REGISTRID

Kasutajale vajaliku informatsiooni otsingut hõlbustavad registrid.

Nimeregistris on toodud kõik kirjetes esinevad isikunimed (autorid, trükise pealkirjas nimetatud ja teose loomisel osalenud isikud), välja arvatud kirjastajad ja trükkalid. Järjestuse aluseks on saksa tähestik, rootsikeelne *å* on võrdsustatud *a* tähega. Autori nimele järgnevad kirjete numbrid, trükised kirjes esitatud isiku kohta on märgitud numbriga ümarsulgudes. Isiku erinevad rollid (gratulatsiooni autor, toimetaja, helilooja jne) on märgitud koos rolli nimetuse ja vastavate kirjenumbriga. Eesti

kultuuriloos olulisemate autorite nimele on lisatud erinevad nimekujud, nii nagu need trükistes esinevad, ning eluloolised lühiaandmed, mis selgitavad autori seost Eestiga (eludaatumid, lühielulugu, Eestisse tuleku või Eestis tegutsemise aeg ja kui on teada, siis kuhu ta Eestist siirdus). Teistele isikutele eluloolisi andmeid lisatud ei ole.

Pealkirjaregister sisaldab trükiste lühendatud pealkirju ning võimaldab leida nii autoriga kui ka ilma autorita teoseid pealkirja või teksti algussõnade järgi. Järjestuse aluseks on saksa tähestik, rootsikeelne *å* on võrdsustatud *a* tähega. Käsitletavale ajajärgule omaselt võib teose põhi-peakiri jääda pealkirja algusest üsna kaugele, seepärast on paljudel juhtudel registris peakiri nii selle algussõnade kui ka sisu iseloomustavate sõnade järgi.

Organisatsioonide ja asutuste register sisaldab pealkirjades nimetatud asutuste ja organisatsioonide saksa- ladina-, hollandi- või rootsikeelsed nimed. Järjestus on eesti tähestiku järgi, rootsikeelne *å* on võrdsustatud *a* tähega. Erinevad nimevormid on kokku viidud side- (↔) ja äraviidete (→) abil. Organisatsioonid, mille nimetuses sisaldub käändes kohanimi, on antud originaalkujul, ilma tänapäevase kohanime vasteta, nt *Arensburgische Kreisschule*, *Narvaer Rat*. Koolide nimetused on osalt ladina-, osalt saksakeelsed vastavalt koolide vanusele ja enamuse trükiste keelele, nt *Dorpat'sches Gymnasium*, *Gymnasium Revaliense*.

Ülejäänud organisatsioonide puhul on lisatud eestikeelne kohanimi sulgudesse, nt *Bürger-Gesellschaft* (Pärnu), *Elementarschule* (Haapsalu).

Ülikoolide nimetused on ladinakeelsed äraviidete saksa-, rootsi- või hollandikeelsetelt nimetustelt, sest enamus nendega seotud trükiseid on ladinakeelsed. Tartu ülikooli eri aegade nimetused on nende juurdunud ja harjumuspärase kuju tõttu (*Academia Gustaviana*, *Academia Gustavo-Carolina*, *Kaiserliche Universität zu Dorpat*) ilma ära- ja sideviideteta.

Kirikute nimetusi on püütud ühtlustada nii, et nimetused algavad enamasti pühaku nimega, kui see on teada. Sulgudes on lisatud tänapäevased kohanimed, nt *St. Annen-Kirche* (Halliste). Mõnel juhul pole seda võimalik kindlaks teha, siis on antud üldisem nimetus, nt *Evangelisch-Lutherische Kirche* (Nyen).

Sisu järgi saab leida trükiseid **teemaregistrist**. Registri märksõnad on järjestatud eesti tähestiku järgi, eestikeelsele teemamärksõnale järgneb saksakeelne vaste, et võõrkeelsel kasutajal oleks hõlpsam sisu jälgida. Iga trükis esineb vaid ühe teemamärksõna all; seetõttu on teemamärksõnad võimalikult üldised haaramaks kogu tekstis käsitletud valdkonda. Põhimärksõnade alajaotusi on maksimaalselt kolm, jaotuse aluseks peamiselt trükiste vormitunnused. Kuna eri teemasid ja žanre hõlmavaid trükiseid võiks liigitada mitme teemamärksõna alla, on parema otsingutulemuse saavutamiseks soovitatav kasutada ka teisi registreid. Registri lõpus on eesti keelt mitte valdava kasutaja abistamiseks saksakeelne märksõnade loend saksa tähestiku järgi koos eestikeelsete vastetega.

Kohanime register sisaldab pealkirjades esitatud kohanimeid (välja arvatud mõisate nimed, mis on esitatud loeteluna isikunime juures ega sisalda muid andmeid koha kohta) nüüdisaegsel

kujul. Järjestuse aluseks on eesti tähestik, rootsikeelne *å* on võrdsustatud *a* tähega. Trükistes esinevad nimekujud on märgitud praeguse kohanime järel sulgudes, vanadelt kohanimedelt on viited tänapäevastele. Ühesuguste kohanime puhul on selgituseks lisatud riik või maakond.

Ilumiskoha register sisaldab trükiste ilmumisandmetes esinevad linnad tänapäevase nimekuju järgi. Järjestuse aluseks on eesti tähestik, rootsikeelne *å* on võrdsustatud *a* tähega. Trükistes esinevad nimekujud on märgitud sulgudes, täiesti erinevatelt nimevormidelt on tehtud ära viide (→) praegusele nimekujule.

Kirjastajate, trükkalite ja trükikodade register sisaldab saksa tähestiku järgi kirjastajate, trükkalite nimed ja trükikodade nimetused.

Keeleregister sisaldab andmed trükises kasutatud keelte kohta. Keelte järjestus on eesti tähestiku järgi, eestikeelsele sõnale järgneb tõlge saksa keelde.

Koostajad

VORWORT

Das Verzeichnis „Fremdsprachige Bücher Estlands und Estonica 1494–1830“ ist ein Teil der estnischen retrospektiven Nationalbibliographie. Es umfasst die ältesten fremdsprachigen Drucke (außer den russischsprachigen), die entweder in Estland erschienen oder mit Estland verbunden sind oder das estnische Territorium behandeln.

Die Tradition der Erstellung allgemeiner und thematischer Bibliographien nahm nach der Ausbreitung der Druckkunst in Europa ihren Anfang. Auch die Datenerhebung zu Werken über Estland und seine Bevölkerung sowie zu hiesigen Autoren setzte schon vor Jahrhunderten allmählich ein. Als Beispiel des ersten sowohl Personen als auch ihre Werke umfassenden Verzeichnisses dient das vom Pastor der Dorpater Johanniskirche Daniel Eberhard zusammengestellte und 1698 erschienene „Dorpatum in Livonia literatum“. Noch heute als historische Quelle geschätzt und genutzt sind Johann Friedrich von Reckes und Karl Eduard Napierskys „Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon“ (1827–1832, Nachträge 1859–1861) sowie Eduard Winkelmanns Bibliographie der livländischen Geschichte „Bibliotheca Livoniae historica“ (1878). In den Anfangsjahren der Estnischen Republik begann man neben der Aufstellung von Jahresverzeichnissen der Druckerzeugnisse auch der retrospektiven Erfassung der estnischsprachigen Drucke mehr Aufmerksamkeit zu schenken. Die Ausführung eines vom Direktor der Archibibliothek des Estnischen Nationalmuseums Richard Antik (1901–1998) entworfenen Plans zur Erstellung einer retrospektiven Bibliographie estnischsprachiger Bücher geriet aber wegen des Zweiten Weltkrieges und des Verlusts der Unabhängigkeit ins Stocken. Ein Manuskript zu estnischsprachigen Büchern von 1632 bis 1917 gelangte nicht in den Druck, blieb aber für Jahrzehnte das umfassendste Verzeichnis der in dieser Periode erschienenen estnischsprachigen Bücher. Erneut und erfolgreich wurde das Programm der retrospektiven Nationalbibliographie 1978 vom Buchwissenschaftler und Bibliographen

Endel Annus (1915–2011) ins Leben gerufen, der als Leiter und Chefredakteur dem Unternehmen bis ins Jahr 2000 vorstand. Sein Plan sah eine umfangreiche fünfteilige Edition vor, die neben estnischsprachigen Büchern und der Presse auch fremdsprachige Werke beinhalten sollte, die hier erschienen und mit Estland verbunden sind oder Estland zum Thema haben. Zentrum für die Erstellung der retrospektiven Nationalbibliographie wurde die damalige Bibliothek der Estnischen Akademie der Wissenschaften (heute Akademische Bibliothek der Universität Tallinn). Als erster Band des umfangreichen Programms erschien die Bibliographie der fremdsprachigen Presse (1993), die Zeitungen und Journale aus den Jahren 1675–1940 beinhaltet. Besonders wichtig für die Erfassung der estnischen Sprache und Kultur ist die Bibliographie der estnischsprachigen Bücher aus den Jahren 1525–1917. Sie wurde in fünf Bänden bis zum Jahr 2000 fertiggestellt. Zwei Jahre später folgte die Bibliographie der estnischsprachigen Presse aus den Jahren 1766–1940.

Die Bibliographen der Estnischen Nationalbibliothek konzentrierten sich auf die Druckerzeugnisse der Jahre 1918–1944. Erschienen sind die Verzeichnisse „Estnische Karten 1918–1944“ (Hg. Eve Tang; 1996), „Das estnische Buch 1941–1944“ (Hg. Jana Tomingas; 1997), „Estnische Noten 1918–1944“ (leitende Redakteurin Valve Jürisson; 2001–2003) und „Estnische Periodika 1941–1944“ (Hg. Külli Kaunissaar; 2009). Die Buchproduktion der damaligen Estnischen Republik wird im Verzeichnis „Das estnische Buch 1918–1940“ erfasst (Hg. Anne Ainz und Leili Tenno; 2013–2014).

Daten zu Ausgaben, die nach dem Zweiten Weltkrieg von Flüchtlingen und in der exilestnischen Diaspora veröffentlicht wurden, sammelte die langjährige Leiterin des Zentrums für exilestnische Literatur an der Akademischen Bibliothek der Universität Tallinn Anne Valmas (1941–2017, Direktorin der Bibliothek in den Jahren 1998–2003). Ihr ist das im Jahr 2017 erschienene Verzeichnis „Das estnische Buch

im Ausland 1944–2010“ zu verdanken. Diese Bibliographie erfasst Drucke auf Estnisch und in anderen Sprachen, deren Autoren, Redakteure, Herausgeber oder Übersetzer vor Krieg und sowjetischer Okkupation geflüchtete Esten und ihre Nachkommen sind. Ebenfalls erfasst sind estnische Verlage und Organisationen im Ausland. Mit den genannten umfangreichen Veröffentlichungen wurde die retrospektive Erfassung des estnischsprachigen Buches vollendet. Zwar werden die estnischsprachigen Verzeichnisse von Zeit zu Zeit um Angaben zu neuen, bisher unbekannten oder nicht aufgefundenen Drucken erweitert, das Hauptkorpus der estnischsprachigen Publikationen ist jedoch nunmehr fixiert.

Von dem von Endel Annus entworfenen Programm der retrospektiven Nationalbibliographie fehlte bislang noch der Teil, der die in anderen Sprachen erschienenen Ausgaben abdeckt. Das Verzeichnis, das der Leser in Händen hält, umfasst nur den frühesten Teil der Gesamtbibliographie der fremdsprachigen Bücher, die Periode der sog. Handpresse, als bei der kunstvollen Herstellung des Buches die Kenntnisse, Fertigkeiten und der Kunstsinn des Druckers eine große Rolle spielten. Die Daten zum russischsprachigen Buch aus derselben Periode sind nicht in diese Bibliographie aufgenommen, da die Einträge nach unterschiedlichen Kriterien erstellt worden sind und ihre Zusammenführung sich als zu schwierig erwies. Die bisher gesammelten Daten zu russischsprachigen Drucken bis zum Jahr 1940 sind in der Online-Datenbank der estnischen Nationalbibliographie (*Eesti rahvusbibliograafia andmebaas*) und im elektronischen Bibliothekskatalog ESTER zugänglich.

Angaben zu fremdsprachigen Büchern und Kleinschriften wurden sowohl in verschiedenen Bibliographien, Nachschlagewerken und Forschungsarbeiten als auch in den reichhaltigen Beständen der Bibliotheken, Archive und Museen Estlands, Lettlands, Russlands, Litauens, Finnlands, Schwedens, Dänemarks und Deutschlands gesammelt. Diese Arbeiten wurden parallel zur Aufstellung der estnischsprachigen Verzeichnisse durchgeführt. Mit der Suche nach Drucken und

mit ihrer Registrierung sind im Laufe der Jahre Endel Annus, Anne Laur, Helje-Laine Kannik, Ljubov Janubekova, Merle Raid, Enel Vaht und Lauri Frei betraut gewesen.

Die früher in Zettelkatalogen hauptsächlich handschriftlich aufgezeichneten Daten wurden der Öffentlichkeit jedoch erst mit Einführung des elektronischen Bibliothekskatalogs ESTER um die Jahrhundertwende zugänglich. Merkllich erleichtert wurde die Datenerhebung in den letzten Jahrzehnten durch die zunehmende Rekatalogisierung alter Bestände, elektronische Webkataloge von Gedächtnisinstitutionen, internationale Datenbanken und digitale Sammlungen. Eine neue Etappe in der Bibliographie der fremdsprachigen Bücher begann im Herbst 2014, als Aija Sakova, Leiterin der Baltica-Abteilung an der Akademischen Bibliothek der Universität Tallinn, die Bedeutung der retrospektiven Nationalbibliographie als Quelle des kulturellen Gedächtnisses wieder ins Bewusstsein der Öffentlichkeit brachte. Mit Hilfe des Programms „Estnische Sprache und kulturelles Gedächtnis“ des Estnischen Wissenschafts- und Bildungsministeriums und mit Unterstützung der Universität Tallinn sind in den Jahren 2015–2021 Helje-Laine Kannik, Kertu Maasik, Tiiu Reimo und Aira Vösa als Spezialisten des Zentrums für retrospektive Nationalbibliographie an der Akademischen Bibliothek der Universität Tallinn mit der Präzisierung und Ergänzung der vorhandenen Daten sowie mit der Beschreibung von neuen Funden betraut gewesen. Griechischsprachige Einträge wurden von Professorin Janika Päll bearbeitet, bei den lateinischen Einträgen war Katre Kaju Redakteurin und Ratgeberin. Bei der Erstellung der digitalen Kopien zur Visualisierung der damaligen Buchgestaltung half Rene Haljasmäe, Restaurator und Spezialist für Konservierung. Lauri Frei, Hendrik Saadi und Aurika Kruus machten die in verschiedenen digitalen Sammlungen der Welt befindlichen Werke verfügbar.

Zur Fertigstellung der Bibliographie haben alle größeren estnischen Gedächtnisinstitutionen beigetragen. Aufrichtiger Dank gebührt Sirje Lusmägi und Ruth Hiie von der Estnischen Nationalbibliothek, Ene-Lille Jaanson (1934–2013),

Mare Rand, Malle Ermel, Kadri Tammur, Ave Teesalu und Ülle Mölder von der Universitätsbibliothek Tartu, Ave Pill und Ülvi Kalpus von der Archivbibliothek des Estnischen Literaturmuseums, Tiina Valgma und Jelena Vammus von der Bibliothek des Nationalarchivs, Lea Kõiv, Triin Kröönström und Ene Kütt vom Tallinner Stadtarchiv, Sirje Annist (1936–2011) und Ene Hiio vom Estnischen Historischen Museum. Dankenswerte Hilfe leisteten Wissenschaftler verschiedener Fachgebiete, die im Zuge ihrer Forschungsarbeiten bisher unbekannte Drucke entdeckt, Daten zu in unseren Gedächtnisinstitutionen fehlenden Werken und Autoren, die hier gelebt haben oder tätig gewesen sind, ergänzt sowie auf mögliche Fehler aufmerksam gemacht haben. Jürgen Beyer, Katre Kaju, Tiina Kala, Kairit Kaur, Kaspar Kolk, Martin Klöcker, Ulrike Plath, Janika Päll, Aivar Pöldvee, Kristiina Ross, Heldur Sander, Arvo Tering und Kristi Viiding vielen Dank für ihre Mithilfe.

Die Tatsache, dass das Buch keine Staatsgrenzen kennt, ist allgemein bekannt. Im Laufe der Jahrhunderte haben hiesige Druckerzeugnisse

verschiedene Weltgegenden erreicht. Deshalb haben wir uns bei Bedarf auch an Gedächtnisinstitutionen außerhalb Estlands gewendet. Eine tiefe Verbeugung vor Esko Häkli, der die Erstellung der retrospektiven Nationalbibliographie von Anfang an unterstützt hat. Mit Dankbarkeit erinnern wir uns an Aleksander Loit (1925–2021), Vello Helk (1923–2014), und die Familie Raag, die bei Forschungsaufenthalten in schwedischen und dänischen Bibliotheken behilflich waren. Wir danken unseren Kollegen an den RARA-Abteilungen der Bibliotheken in Lettland, Russland, Finnland, Schweden, Dänemark und Deutschland, die uns bei der Suche und Präzisierung der Daten geholfen haben.

Die Arbeit des Bibliographen ist gewissermaßen endlos, denn bisher unbekannte, interessante und mit Estland verbundene Drucke kommen in den alten Beständen der Gedächtnisinstitutionen nach und nach immer mehr zum Vorschein. Bestimmt werden neue Funde und Ergänzungen der vorhandenen Daten die vorliegende Bibliographie im Laufe der Zeit erweitern.

Die Herausgeber

EINLEITUNG

Bei dem vorliegenden Verzeichnis handelt es sich um eine Nationalbibliographie im weiteren Sinne. Hier beschrieben sind Schriften bis 1830, die auf estnischem Territorium erschienen sind, die von Autoren, die in Estland gelebt oder gewirkt haben, verfasst worden sind und fremdsprachige Bücher, Broschüren, Alben, Kalender, Almanache, Sammlungen, Loseblattausgaben, Gesang- und Liederbücher sowie Atlanten über Estland. Die meisten im Verzeichnis aufgeführten Ausgaben sind auch in der Online-Datenbank der estnischen Nationalbibliographie (s. oben) zu finden.

Die **zeitliche Grenze** des Verzeichnisses – das Jahr 1830 – beruht auf Konvention und orientiert sich an der Datenbank für frühe Drucke (*Heritage of the Printed Book*) des Konsortiums europäischer Forschungsbibliotheken. Sie bezeichnet in den meisten europäischen Staaten das Ende der Periode der Handpresse. In Estland währte diese Periode zwar noch über ein Jahrzehnt länger, aber für einen Vergleich von Niveau und Entwicklung des Verlags- und Druckwesens ist es auch im Falle unserer Druckproduktion zweckmäßig, sich an dieselbe Zeitperiode wie die Nachbarn zu halten.

Registriert sind **fremdsprachige** (ausgenommen russischsprachige) Drucke und Drucke mit Paralleltext, bei denen die Fremdsprache primär ist. Drucke mit einem fremdsprachigen Titelblatt (auch Vorwort und Kapitelüberschriften), deren primäre Sprache Estnisch ist und die bereits in der Bibliographie für estnischsprachige Bücher beschrieben sind, erscheinen in diesem Verzeichnis nicht wieder. Erneut aufgenommen wurden nur die estnischen Grammatiken, die Deutsch oder Latein als Metasprache haben, wobei ein Verweis auf die Bibliographie des estnischsprachigen Buches erfolgt, wo man ihre ausführliche Beschreibung findet. Bei den Publikationen und Plakaten von staatlichen Behörden (Gouvernementskanzlei, Gouverneur, Generalgouverneur, Statthalter u. a.), Herrschern (schwedische Könige, russische Zaren und Zarinnen) und Stadtmagistraten ist nur ein Teil aufgenommen worden, für die Aufnahme aller Gesetze und Verordnungen fehlten die

Möglichkeiten. Auch verlangt die Eigenart dieses Materials eine andere Herangehensweise als das Bibliographieren von Büchern.

Bei der **Auswahl der Drucke** wurde berücksichtigt, dass das heutige estnische Gebiet vor dem Livländischen Krieg als Livland oder Alt-Livland (*Livonia, Livland, Liefland, Alt-Livland*) bekannt war, unter schwedischer und russischer Herrschaft aber in zwei Gouvernements – Estland und Livland – aufgeteilt war. Deshalb beinhaltet die Bibliographie auch einige in Livland, vor allem in Riga erschienene Drucke.

Verzeichnet sind alle fremdsprachigen Drucke, die auf dem heutigen estnischen Territorium (Estland und Nord-Livland) erschienen sind. Von den auf dem Gebiet des heutigen Lettlands erschienenen Drucken sind diejenigen ins Verzeichnis aufgenommen worden, die Livland oder das livländische Gouvernement als Ganzes (Gesetze, Verordnungen), Städte und Einrichtungen des estnischen Territoriums (Universität, Schulen, Vereine, Gemeinden) und Personen, die hier gelebt und gewirkt haben, betreffen. Aus dem lettischen Territorium wurde eine Auswahl von Drucken registriert, deren weite Verbreitung vermutet werden kann oder bekannt ist (landwirtschaftliche Handbücher, Lehrbücher für livländische Schulen, geistliche Andachtsliteratur, Kalender). Nach Möglichkeit sind auch solche Drucke verzeichnet, die Ereignisse auf dem estnischen Territorium behandeln (Livländischer Krieg, Nordischer Krieg), deren Autor oder Erscheinungsort aber nicht eruiert werden konnte.

Die größte Herausforderung bei der Zusammenstellung der Bibliographie der fremdsprachigen Bücher Estlands war die **Auswahl der Autoren**: wer sind die ‚eigenen‘ fremdsprachigen Autoren Estlands und wer die ‚fremden‘, und wie vermischt sich das Eigene und das Fremde im Schrifttum. Bei den Autoren des Untersuchungszeitraums kann man sich nicht einfach mit dem auf dem Territorium Estlands Erschienenen begnügen, aber auch nicht alle Werke von Personen berücksichtigen, die hier tätig gewesen sind.

Man muss im Auge behalten, dass es für die Einwohner des estnischen Teils des damaligen Livlands oft weitaus bequemer war, ihre Werke in Riga (so machte es z. B. August Wilhelm Hupel), Stockholm oder deutschen Städten zu veröffentlichen. Grund dafür konnten sowohl bessere Verbindungen als auch persönliche Beziehungen sein. Andererseits ermöglichte die *lingua franca* der Gebildeten früherer Jahrhunderte – das Latein – und das allgemein verbreitete und in den baltischen Provinzen als offizielle Amtssprache dienende Deutsch den Autoren, sich frei von einem Ort oder Arbeitsplatz zu einem anderen zu bewegen, beispielsweise von Reval oder Dorpat nach Riga oder Stockholm. Innerhalb des russischen Zarenreichs zogen sie hauptsächlich nach St. Petersburg, aber auch anderswohin in die unendlichen Weiten des russischen Reichs.

Die Beratungen im Redaktionskollegium führten dazu, die Auswahl der Autoren und ihrer Werke wie folgt zu umreißen:

- Beschrieben sind alle bis zum Jahr 1830 (*incl.*) erschienenen Werke und deren Neuauflagen von Autoren, die in Estland geboren und aufgewachsen sind, hier gewirkt haben und gestorben sind. Die Autoren können anderswo (meistens an deutschen Universtitäten) studiert und auch Werke außerhalb Estlands publiziert haben.
- Bei Personen, die nach Estland eingewandert sind, hier gewirkt haben und gestorben sind, sind alle Werke registriert, falls aus der Zeit vor der Niederlassung in Estland vom Autor nur Disputationen und Dissertationen aus der Zeit des Studiums bekannt sind. Bei Personen, die vor der Niederlassung in Estland schöpferische oder amtliche Schriften veröffentlicht haben, sind ihre Werke seit ihrer Niederlassung in Estland verzeichnet.
- Werke, deren Übersetzungen und Neuauflagen bis zum Jahr 1830 von Personen, die in Estland geboren und aufgewachsen sind, hier einige Zeit gewirkt haben und dann ausgewandert sind, sind zum Teil – abhängig von ihrer Bedeutung für die estnische Kulturgeschichte – registriert.
- Im Falle von Personen, die einige Zeit in Estland gelebt und gearbeitet haben, sind alle Werke, die zum Zeitpunkt ihres Aufenthalts in

Estland veröffentlicht oder abgefasst worden sind, aufgenommen, unabhängig von ihrem Erscheinungsort.

Zu den wichtigsten Autoren finden sich im Namensregister biographische Daten, die ihren Bezug zu Estland und den zeitlichen Umfang ihres Aufenthalts anzeigen.

AUFBAU DES VERZEICHNISSES

Das Verzeichnis ist chronologisch aufgebaut. Innerhalb eines Jahres sind die Einträge nach Autoren und bei Werken ohne Autoren in alphabetischer Reihenfolge nach dem deutschen Alphabet angeordnet. Werke, in denen der Drucker ohne Erscheinungsjahr genannt wird und deren Erscheinungsjahr auch nicht mit Hilfe anderer Quellen erschlossen werden konnte, werden nach der Tätigkeitsphase des Druckers zugeordnet und nach dem Enddatum der Tätigkeit angegeben. Drucke, deren Erscheinungszeit innerhalb eines Jahrzehnts identifiziert werden konnte, befinden sich am Ende des entsprechenden Jahrzehnts.

BIBLIOGRAPHISCHE BESCHREIBUNG

Ausgangspunkt bei der Beschreibung der Drucke sind die internationalen Regeln für Einträge (konsolidierte Ausgabe des ISBD) zur Beschreibung von Altdrucken gewesen, es wurden aber auch Ausnahmen gemacht. Einträge für Drucke, die in estnischen und europäischen Gedächtnisinstitutionen fehlen und anhand von Archivquellen und Bibliographien rekonstruiert wurden, sind mit einem Asterisk (*) vor der Nummer versehen.

Ein Eintrag ist folgendermaßen aufgebaut:

- Kopf der Titelaufnahme (bei Autoreneinträgen)
- Titelaufnahme (beinhaltet auch Zusätze zum Titel, Verfasserangaben und evtl. Auflagenbezeichnung). Erscheinungsvermerk (Erscheinungsort, Drucker oder Verleger, Erscheinungsjahr). – Numerische Daten (Zahl der Blätter oder Seiten und der Illustrationen; Format und/oder Höhe in Zentimetern).
- Dissertationsvermerk